

UOT: 821.512.162(091)

Könül Hüseynova*

XX ƏSR SATİRİK NƏSRİ KAMRAN MƏMMƏDOVUN ARAŞDIRMALARINDA (Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin yaradıcılığı əsasında)

Xülasə

Məqalədə satirik nəsrin yaddaqalan nümunələrinə öz yaradıcılığında əhəmiyyətli yer ayıran Yusif Vəzir Cəmənzəminli irsinin bu istiqamətinə Kamran Məmmədovun mülahizələri təhlil və ümumiləşdirmə hədəfi seçilir. Ədibin XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq hekayə yaradıcılığının bilavasitə satirik təmayülə istiqamətlənməsini doğuran ədəbi ictimai amillər üzərində geniş dayanılır. Ədibin ilk mətbu hekayəsi olan "Şahqulunun xeyir işi" hekayəsindən başlayaraq, ciddi ictimai-sosial, ailə-məişət problemlərinə həsr olunan hekayələrin də bilavasitə satirik yönümlü mahiyyət daşıması diqqət mərkəzində saxlanılır.

Açar sözlər: satirik təmayül, hekayə, ictimai-tarixi şərait, komik vasitələr, ədəbi irs

Giriş. Azərbaycan ədəbi-bədii və ictimai fikir tarixində satiranın yaranması və ayrıca bir yaradıcılıq təmayülü kimi formalaşması zəngin ənənələrə söykənir. Hələ ağız ədəbiyyatından və folklor örnəklərindən başlayaraq yazılı ədəbi-bədii təcrübəyə sirayət edən satiranın (və satirik gülüşün) zaman-zaman müxtəlif ədəbi növ və janrlarda yaradılan əsərlərdə özünü büruzə verməsi, həm də cəmiyyət həyatında, ictimai münasibətlərdə, xalq və hakimiyyət, üsuli-idarə və zəhmətkeş zümrələr arasında baş verən konflikt və olaylara realist bir yanaşmanın təzahürü kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Satiraya aid ensiklopedik məlumatlarda onun spesifik xüsusiyyətləri belə karakterizə olunur: "Satiranın qarşısında başqa vəzifə durur. O, acı kinayə, sarkazm, açıq lağaqoyma formasında təzahür edərək, təkcə gülünc deyil, həm də təhlükəli olan ictimai qüsurları ifşa edir. Satira ifşa edilən hadisənin neytral və hətta mövcud personaj üçün mühüm olmayan bəzi müsbət cəhətlərini kənara atır və özünün bütün qüvvəsini qüsurların qabarıq təsvirinə, bu qüsurların lağa qoyulmasına, ifşa olunanın tam mənasızlığının göstərilməsinə yönəldir" [1, s.235].

Satiraya klassik ədəbiyyatın Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Mə-

həmməd Füzuli, Molla Pənah Vaqif, Qasım bəy Zakir, Mirzə Fətəli Axundzadə kimi sənətkarlarının yaradıcılıq irsində həm mənzum, həm də nəsr şəklində əhəmiyyətli dərəcədə yer ayrılması bu sahəyə marağın milli ədəbi-bədii təcrübədə davamlı və ardıcıl xarakter aldığı ayəni olaraq təsdiqləyir.

Bu mənada XIX əsrin sonları və iyirminci yüzilliyin başlanğıcında bədii nərsdə satiraya önəmli yer ayrılması, ictimai haqsızlıqlara, insanı aşağılayan hallara münasibət bildirilməsi heç də təsadüfi deyil. Cəlil Məmmədquluzadənin, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin, Nəriman Nərimanovun, Seyid Hüseynin həcmcə kiçik, ancaq qaldırılan mətləblərin, problem məsələlərin aktuallığı ilə seçilən hekayələrində satirik ünsürlərin, cəmiyyət həyatındakı eybəcərliklərə kəskin münasibətin təcridən tündləşən, daha geniş vüsət qazanan təsvirlərlə süslənməsi belə bir həqiqətdən soraq verir.

Xalq həyatına və məişətinə, sadə adamların mənəvi dünyasına məxsus ən xarakterik məqamları hekayə yaradıcılığında canlandıran yazıçılardan biri kimi Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin bu istiqamətdəki fəaliyyəti heç şübhəsiz ki, dövrün, zamanın insan tələblərinə və güzəranına gətirdiyi sarsıntı və aşınmaların satirik qələmlə münasibət hədəfi seçilməsilə fərqlənir.

*Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. E-mail: konul1771@mail.ru

Filologiya elmləri doktoru, professor Kamran Məmmədovun elmi-nəzəri irsində Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin hekayə yaradıcılığı, xüsusən bədii güllüşün fəal iştirak etdiyi ayrı-ayrı çeşidli nümunələri belə bir aspektdən dəyərləndirilir, ədibin yazıçı manerasına, təhlil və təsvir üsulundakı xalqı koloritin açılış və dərinlikdə satiranın müstəsna yeri və mövqeyi məsələsi ön plana çəkilir.

Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin bu mərhələdə qələmə aldığı "Borclu", "Hərrac", "Məşədi və Kərbəlayı", "Toy", "Ağ buxaqda qara xal", "Ağsaqqal", "1905-ci ildə", "Həkim", "Əziz", "Zeynal bəy", "Dərdli Züleyxa", "Dəli", "Cümə axşamı", "Yeni fars", "Hacı", "Qız məktəbində", "Divanə", "Dinayrı qardaşlar", "Son bahar", "Cavan", "Yuxu", "Polis paltosu", "Dərs", "Xanın qəzəbi", "Mərsiyəxan", "Yeni bir aləm", "Qumarbazın arvadı", "Bir qəpik", "Üç", "Üç gecə", "Dürmisə və Kərbəlayı Eyvaz", "Şair", "Nahaq qan", "Doqquz ay keçmiş", "Ayrılıq axşamı", "Nitq" və "Dərviş məsələsi" kimi hekayələrdə qaldırılan ictimai-sosial problemlərin qoyuluşu satirik yöndən təsvirə gətirilir, dövrün eybəcərliklərinə, ədalətsizliklərinə münasibət belə bir baxış bucağından dəyərləndirilir.

Ədibin ilk hekayəsi olan "Şahqulunun xeyir işi"ndə satiranın nəzərəcarpacaq dərəcədə iştirakı buna əyani nümunə kimi göstərilə bilər. Nalbənd Kərbəlayi Qurbanın ailəsində baş verən hadisələr yalnız məişət çərçivələri ilə məhdudlaşmış qalmır, insanın azad sevgisi, istəyi olmayanda, o, zorən belə bir işə cəlb ediləndə, özü də bu işi özünə dolanışmaq vasitəsi seçən məşəqətə Yetər kimi bir şəxsə həvalə ediləndə sonluğun acınacaqlı şəkli alacağına şübhə yeri qalmır.

Ərlə arvadın – Kərbəlayi Qurbanla Nənəxanın arasında baş verən bir mükəllimə hekayənin əsas ideya və məzmunu barədə əyani təsvir vardır:

"- Belə olmaz, gecənin yarısına kimi gəzməzlər, niyə demirsən, oğul, vaxtında evə gəl?"

"- Niyə gəlsin, a kişi? Evdə nə var? Qoy cahıldır gözsün! Evə gətirib ev toyuğu qayırmayacaqsan ki?" [2, s.8]

Kamran Məmmədov "Şahqulunun xeyir işi" hekayəsini satirik mövzuda qələmə alınmasını nəzərə alaraq, müəllifin onu dövrün aparıcı güllüş məcmuəsi olan "Molla Nəsrəddin" jurnalına göndərməsini də bu mənada təsadüfi hesab etmir, göstərir ki, bu həm də hekayənin janr müəyyənliliyi barədə konkret bir qənaətə gəlməyə imkan yaradır.

Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin yaradıcılığına xüsusi tədqiqat həsr edən filologiya elmləri namizədi Məryəm Axundova da "Şahqulunun xeyir işi" hekayəsinin hansı mətbu orqanda dərc edilməsi məsələsinə münasibət bildirir. O yazır: "Lakin nədənsə əsər ("Şahqulunun xeyir işi" hekayəsi-K.Hüseynova) "Molla Nəsrəddin"də getməmiş, dörd il sonra Həşim bəy Vəzirovun nəşr etdiyi "Səda" qəzetinin 1911-ci il avqust nömrəsində çıxmışdır. Bu da ədibin bir sıra hekayələri kimi ilk dəfə "felyeton" adlandırılmış, "Məişətimizdən bir şəkil" deyərək əlavə ifadə ilə çap olunmuşdur. Sovet dövründə müəllif həmin hekayəni "Keçmiş səhifələr" adı ilə çıxmış kitabına (1926) daxil etmişdir. Başqa bir yerdə Y.Vəzir bu hekayəni Mirzə Cəlil "Qurbanəli bəy" əsərini oxuduqdan sonra yazmaq fikrinə düşdüyünü qeyd edir. Hər iki hekayəni nəzərdən keçirərkən, görürük ki, bunlarda təsvir edilən əhvalat başqa-başqa olsa da, hər iki hekayə o zamankı Azərbaycan məişətindən götürülmüş təbii lövhələrdir, hər iki əsərdə müəllifləri düşündürən cəhalət və avamlıqdır ki, çox güman, Y.Vəzirin də fikrini ilk növbədə cəlb edən bu olmuşdur" [3, s.14-15].

Əlbəttə, sırf satirik səpkidə qələmə alınan bu hekayəni felyeton adlandırmaq doğru deyil. Bu, hər şeydən əvvəl, hekayənin janr müəyyənliliyindən uzaqlaşmaq cəhdindən başqa bir şey deyil, "Məişətimizdən bir şəkil" ifadəsi (sərlövhesi) bəllidir ki, hekayənin mövzusunun o dövrün ailə-məişətindən alındığını təsdiqləyən fakt və məlumat səciyyəsi daşıyır. Ancaq bir həqiqət də var ki, Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin bu dövrdən etibarən qələmə aldığı satirik hekayələrin əksəriyyətində o zamankı Azərbaycan gerçəkliyində, ailə məişətində baş verən neqativ hallara, onun tənqidinə münasibət ifadə olunur.

Yusif Vəzir irsinin tanınmış tədqiqatçılarından biri olan professor Tofiq Hüseynoğlu

ədibin hekayə yaradıcılığına vaxtilə ədəbi tənqidin münasibəti barədə yazır: "Tənqidçi Kazımoğlu "Yeddi hekayə" kitabındakı əsərləri milli məişətimizi realitəsinə əks etdirdiyinə görə yüksək qiymətləndirirdi.

Tənqidçinin "İqbal" qəzetinin 26-cı nömrəsində çap olunmuş "Solğun çiçək" adlı məqaləsində də Yusif Vəzir Cəmənzəminli haqqında maraqlı fikirlər var: "Möhtərəm Yusif bəy Vəzirov (Cəmənzəminli) hekayəçilikdə böyük mövqə qazanmışdır. Onun yazdığı hekayələr məhəlli Qafqaz məişətini və cəmaətimizin həyat və yaşayışını təsvir edir" [4, s.9]. Göründüyü kimi, tənqidçi Seyid Hüseyn Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin hekayəçilikdə kifayət qədər tanındığını vurğulamışdır. Doğrudan da, həmin vaxt Y.V.Cəmənzəminli bir neçə hekayə kitabının müəllifi idi və əsərləri ilə bədii istedad sahibi və orijinal hekayə ustası olduğunu göstərə bildi. Təsadüfi deyil ki, "Solğun çiçək" məqaləsindən cəmi iki həftə sonra Seyid Hüseyn yazıcının 1913-cü ildə çıxan "Həyat səhifələri" kitabı barədə yenə "İqbal" qəzetində xüsusi məqalə çap etdirir. Bu məqalədə yazıcının həcmə kiçik hekayələrinin qiymət və əhəmiyyətindən bəhs olunur, göstərilir ki, bu kiçik hekayələrin hər birində bir çox həqiqətləri əks etdirən xüsusi mətləbdən danışılır; bütün bunlarda heç kəsə bənzəmək cəhdi, təqlidçilik yoxdur; bu kimi əsərlərin böyük əhəmiyyəti ondadır ki, istər faciəli, istərsə də məzhəkəli hekayələrin hər birində milli və yerli kolorit güclüdür."

Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin hekayəyə, xüsusən satirik hekayəyə meyil və marağının üstünlüyünü Kamran Məmmədov o dövrün tənqidi realizm səpkisində fəaliyyət göstərən müqəddir sənətkarların yaradıcılığından təsirlənmə faktı kimi dəyərləndirir ki, bu da tamamilə təbii və inandırıcı təsir bağışlayır. "Molla Nəsrəddin" satirik məcmuəsində dərc olunan felyetonlar, satirik ədəbi nümunələr Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin fikri inkişafına əsaslı təsir göstərirdi. Kamran Məmmədov ədibi fəal yaradıcılıq axtarılarına sövq edən, onun Azərbaycan həyatından və məişətindən alınan mövzulara artan marağını belə izah edir: "Cəmənzəminlinin müəllimləri XX əsrin keşməkeşli, inqilablı, ziddiyyətli, mürəkkəb həyatı ilə yanaşı, klassik

Azərbaycan və Şərq ədəbiyyatı, yaşlı müasirləri, eləcə də rus realist ədəbiyyatının Qoqol, Şedrin, Çexov kimi böyük sənətkarları olmuşdur" [5, s.97].

Kamran Məmmədovun ədibin hekayə yaradıcılığına mövzu baxımından verdiyi təsnifat da bu nümunələri satirik mahiyyət və çalardan uzaqlaşdırır:

1. "Dinin məhvedici təsiri. Usta Ağabalaların faciəsi. "Cənnətin qəbz". Dünyəvi gözəlliklərin qələbəsi. "Ağ buxaqda qara xal", "Mərsiyəxan".

2. Qoluzoruların ifşası. Zəhmətkeş xalqın cibinə girən "millətpərəstlər". Kasıbın başına gətirilən oyunlar. "Ağsaqqal", "Xanın qəzəbi", "Hacı" və başqa hekayələr.

3. Çar üsuli-idarəsini daxildən laxladan özbaşınalığın, rüşvətçuluğun acı nəticələrinin təsviri. "Zeynal bəy", "Polis paltosu", "Nitq" hekayələri.

4. Kiçik adamların ailə-məişət və ictimai faciələri. Zəhmətkeş xalqa humanist münasibət. "Sərhəd məsələsi", "Borclu", "Məşədi Kərbəlayi", "Cümə axşamı", "Dəli", "Dinayrı qardaşlar", "Nahaq qan", "Bir qəpik" və başqa hekayələr.

5. Azərbaycan qadınlarının tərcümeyi-halı hekayələrində. "Müsəlman arvadının sərgüzəşti", "Toy", "Divanə", "Dərdli Züleyxa", "Üç", "Qumarbazın arvadı".

6. Tələbə həyatının "sərgüzəştləri". "Cavan", "Son bahar", "Dərs", "Üç gecə" və başqa hekayələr.

7. Təzə mövzulu hekayələr. "Həzrəti Şəhriyar" komediyası. Kinossenarilər: "Altunsaç", "Sosialist vətəni" uğrunda və başqaları.

Kamran Məmmədovun apardığı təsnifatda mövzu və problem kimi sərlövhesə çıxardığı məsələlərin mahiyyətində, göründüyü kimi, satirik yanaşma və eyhamın dayandığını isbat etməyə elə bir ehtiyac yoxdur.

İstər qadın azadlığına, istərsə də ictimai haqsızlığa, qoluzorlu təbəqələrin özbaşınalığına həsr olunan hekayələrdə də yazıcının satirik güllüşün ən müxtəlif çalarlarından böyük ustahlıqla yararlandığı epik səpkili bu nümunələrdə aydın görünür.

Kamran Məmmədovun ədəbin hekayələri ni satirik mahiyyətdən bir qədər yaygın qəbul etməsi, şübhəsiz ki, bu yaradıcılıq təmayülünün elmi-nəzəri fikirdə kifayət qədər konseptual həllini tapmayan müddəalarının işlənilib hazırlanması ilə bağlı izah etmək olar. Uzun illər elmi-nəzəri dövriyyədə satiranın bir üslubi çalar kimi iştirakını təsbit edən nöqtəyi-nəzərlərin mövcud olduğu dövrlərdə belə bir mövqe tutmağın çətinliyi ilə razılaşmalıyıq.

Nəticə. Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin XX əsrin əvvəllərində qələmə aldığı hekayələrin mövzu və problematikasında özünü qabarıq nümayiş etdirən aktual məsələlər cəmiyyətdə və

insani münasibətlərdə baş verən aşınmaları əks etdirdiyi məlum həqiqətdir. Sələflərinin yaradıcılıq ənənəsini davam etdirən Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin öz hekayə yaradıcılığında satiraya məxsusi yer ayırması da bu amillə sıx bağlı idi.

Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin bu cür xarakterik yaradıcılıq məziyyətini Kamran Məmmədov sonralar Azərbaycan bədii gülüş mədəniyyətinə həsr olunan araşdırmalarında da diqqətə çatdıraraq təqdir etmişdir. Bütün bunlar professor Kamran Məmmədovun Yusif Vəzir şəxsiyyətinə və bədii irsinə verdiyi dəyərin böyüklüyündən irəli gəlməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qısa estetika lüğəti. Siyasi ədəbiyyat nəşriyyatının 1964-cü il nəşri əsasında tərtib edən və redaktoru Əkbər Ağayevdir. Tərcümə edənləri: A. Aslanov, İ. Rüstəmov. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1970.
2. Cəmənzəminli Y.V. Şahqulunun xeyir işi. Seçilmiş əsərləri. Çapa hazırlayanı filoloji elmlər namizədi Məryəm Axundova, Bakı, "Gənclik", 1976.
3. Axundova M. Yusif Vəzir Cəmənzəminli. Elmi redaktoru: filologiya elmləri doktoru Kamran Məmmədov. Bakı, "Yazıçı", 1981.
4. Hüseynoğlu T. Ədəbiyyatla yaşayırım... Bakı, Azərəşr, 1993.
5. Məmmədov K. Yusif Vəzir Cəmənzəminli (Həyatı və yaradıcılıq yolu). Bakı, "Elm", 1981.

THE SATIRICAL PROSE OF THE XX CENTURY IN KAMRAN MAMMADOV'S INVESTIGATIONS (on the basis of creativity of Yusif Vəzir Chamanzaminli)

Summary

The article deals with the heritage of Yusif Vəzir Chamanzaminli which had been taken the important place in the literary activity of Kamran Mammadov with the memorable patterns of satirical prose. Here is investigated his thoughts, and literary-social factor which from the beginning of the 20th century directed the story activity to the satirical tendency. The first story called "The Good Work of Shahgulu" and other stories devoted to the serious social and daily life problems are kept in the focus of attention.

Key words: satirical tendency, story, social-historical condition, comical means, literary heritage

САТИРИЧЕСКАЯ ПРОЗА XX ВЕКА В ИССЛЕДОВАНИЯХ КАМРАНА МАМЕДОВА (на основе творчества Ю.В. Чаманземинали)

Резюме

В статье главным предметом исследования является анализ и обобщение Камраном Мамедовым наследия Юсиф Везира Чаманземинали, в творчестве которого значительное место имеют памятные примеры сатирической прозы. Большое внимание уделяется взглядам писателя на литературно-общественные факторы, которые с начала XX века привели к перенаправлению творчества писателя к тенденции создания сатирических рассказов. Начиная с рассказа «Женитьба Шахгулу», который является первым рассказом, имеющим непосредственно сатирическое значение, в центре внимания также рассказы писателя, посвященные серьезным общественно-социальным, семейно-бытовым проблемам.

Ключевые слова: сатирическая тенденция, рассказ, социально-историческое положение, комические средства, литературное наследие